

UOT 94(479.24)**Y.Z.TALIBZADƏNİN MİLLİ-İSTİQLAL MÜBARİZƏSİNİN
ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ****M.R.ƏSƏDOVA*****Azərbaycan Turizm İnstitutu
minaxanim.asadli@mail.ru***

Burada Y.Z.Talibzadənin milli-istiqlal mübarizəsinin əsas istiqamətləri tədqiq edilir. Onun Osmanlı ordusu tərkibində Güney Azərbaycanda və Qafqaz İslam Ordusundakı fəaliyyəti araşdırılır, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründəki elmi-mədəni yaradıcılığı təhlil edilir.

Açar sözlər: istiqlal, mübarizə, vətən, tədqiqat, ədəbiyyat, mədəniyyət

Azərbaycanda bir milli ideya var ki, o da əsası XIX əsrdə milli maarifçilərimiz tərəfindən qoyulmuş azərbaycançılıq ideyasıdır. Avropa və Rusiyanın qabaqcıl universitetlərində və Şərqi dini mərkəzlərində təhsil almış Azərbaycan mütəfəkkirləri məhz bu ideyaya söykənərək Şərqdə ilk dünyəvi, demokratik cümhuriyyətin qurulmasına nail oldular. Azərbaycanda hələ 1918-ci ildə çoxpartiyalı parlamentə, müstəqil KİV-ə malik ilk müsəlman dövləti qurulmuşdur. Azərbaycanda ABŞ və bir sıra Avropa ölkələrindən qabaq qadınlara seçim hüququ verilmişdir. Şərqdə ilk baleti, ilk operanı, dünyəvilik ideyalarını, sekulyar dövlət anlayışını da İslam dünyasına Azərbaycan gətirmişdir.

Azərbaycan cəmiyyətinin belə bir inkişaf səviyyəsinə yüksəldilməsində müstəsna xidmətləri olan şəxsiyyətlərdən biri də Y.Z.Talibzadə idi. Bütün digər fəaliyyətləri ilə yanaşı bunu da qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində Bakı xeyriyyə cəmiyyətlərinin və “Müsavat” Partiyasının Türkiyə ilə əlaqələrini saxlayan ən fəal şəxsiyyətlərdən biri məhz Y.Z.Talibzadə olmuşdur. Onun Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin yaradılması sahəsində gördüyü işlər mənbələrdə, o cümlədən ailə üzvlərinin xatirələrində təsdiqlənməkdədir. K.Talibzadənin əlyazması halında olan (1) xatirə yazılarında bu barədə geniş məlumat verilmişdir. Həyat və fəaliyyətindən gətirdiyimiz nümunələr də təsdiqləyir ki, Türkiyədə hərbi təhsili, Balkan hərbində könüllü iştirakı, Birinci Cahan savaşında Osmanlı ordusu tərkibində Qafqaz cəbhəsindəki fədakarlıqları ilə

bərabər Y.Z.Talıbzadə özünü Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatından da təcrid etməmiş, dövrü mətbuat səhifələrində müxtəlif mövzulu məqalələrlə çıxış etmişdir.

Əvvəlki illərdə də Türkiyəyə gedib-gəlməsinə baxmayaraq o, 1912-ci ildə uzun müddətə Türkiyəyə köçmüş, burada hərbi təhsil almış, Birinci dünya müharibəsində (1914-1918) Qars-Ərdəhan cəbhəsində vuruşmuşdur. Bəzi mənbələr onun Türkiyəyə gedişinin 1910-cu ilə təsadüf etdiyini göstərsələr də, əslində o, ailəsi ilə birlikdə 1912-ci ildə Azərbaycanı tərk etmişdir: “1912-ci ildə Yusif Ziya həyat yoldaşı Cənnət xanım və oğlu Tələtlə Türkiyəyə köçmüş, orada hərbi təhsil almış, I Dünya müharibəsində Qars Ərdəhan türk ordusu sıralarında ruslara, ermənilərə qarşı döyüşlərdə (minbaşı-mayor rütbəsində) qəhrəmanlıqlar göstərmişdir” (2, 12). Onun sonrakı hərbi-siyasi fəaliyyəti Osmanlı ordusu və Azərbaycan könüllülərindən ibarət “İslam ordusu”nda davam etmişdir.

1918 ildə Nuru Paşanın başçılıq etdiyi Türkiyə Ordusu sıralarında Bakıya qayıtmış, Əhməd bəy Ağaoğlunun hərbi müşavir olduğu bir ordunun könüllülərdən ibarət olan Yardım alayının rəisi olmuş (2, 12), “Müsavət” partiyasının üzvü kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mədəni quruculuq işlərində fəal iştirak etmiş, Maarif Nazirliyinin nəzdində əlifba islahatı komissiyasının üzvü seçilmişdir. Bir sıra məsələlərdə Cümhuriyyət rəhbərləri ilə razılaşmayan Talıbzadə yenidən Türkiyəyə qayıtmışdır (3, 391). Y.Z.Talıbzadə Türkiyədə olduğu illərdə ictimai-siyasi və hərbi fəaliyyəti ilə yanaşı, publisistika ilə də məşğul olmuş, bir sıra yazılar qələmə almışdır. Bunların içərisində onun “İqbal” qəzetinin xüsusi müxbiri kimi yazmış olduğu “Türkiyə məktubları” başlıqlı silsilə məqalələri (4) həmin dövrün tarixi-mədəni mühitini öyrənmək baxımından dəyərli bir mənbədir.

Bir müddət Türkiyədə yaşayan Yusif bəy siyasi fəaliyyətini Güney Azərbaycanda davam etdirir. Zəki Vəlidü Toğan öz xatirələrində qeyd edir ki, 1918-ci ildə Azərbaycanın birliyi uğrunda “Əncümən mərkəzi” adlı bir siyasi təşkilat yaranır. Həmin siyasi təşkilatda Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri tanınmış ədəbiyyatşünas-alim Cavad Heyətın atası Mirzə Əli Heyət olmuşdu. Osmanlı nümayəndəliyinə isə Axund Yusif Talıbzadə başçılıq etmişdi (5). Nərman Qocatürk yazır ki, Axund Yusif Azərbaycanın hər iki tərəfindən siyasətçi kimi tanınsa da, Türkiyədə, eləcə də Türküstanda cəsur döyüşçü kimi ad çıxarıb məşhurlaşmışdı. Hələ 1910-cu ildə Türkiyəyə səfər edən Yusif bəy orada hərbi təhsilə yiyələnib paşalıq rütbəsi alır. Birinci dünya müharibəsində türk ordusu sıralarında Balkanlarda döyüşür. Ruslar tərəfində vuruşan erməni alayları ilə döyüşdə şücaət göstərən bir sıra ordenlərlə təltif olunur. Düz 8 il türk ordusuna xidmət eləyir (5).

Qeyd edək ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Daxili Qoşunların yaranma tarixi və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda gedən döyüşlərdə iştirakı, habelə şəxsi heyətin ölkənin əksər bölgələrindən keçən cəbhə zolağında ön cərgələrdə olması, cəsarət və igidlik nümunələri göstərməsinə

dair bir sıra arxiv materialları vardır. Bu materiallarda respublika ərazisində ictimai asayişin bərpası, təhlükəli cinayətkarların zərərsizləşdirilməsi, vətəndaşların əmin-amanlığının qorunması istiqamətində aparılan xüsusi əməliyyatlarda şəxsi heyətin yüksək peşəkarlığına dair faktlar da yer almışdır (2, 10). Həqiqətən də, Cümhuriyyət Hökuməti asayişin, əmin-amanlığın qorunmasını, qanunazidd hərəkətlərin qarşısını almağı da vacib hesab edirdi. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivində mühafizə edilən sənədlərdə bu gün Daxili Qoşunlar adlanan qurumun məhz Cümhuriyyət dövründə yaradılması barədə məlumatlar vardır. Azərbaycanda milli dövlətin yeni təşəkkül tapdığı bir dövrdə əhalini hərbi işlə tanış etmək, şəhərdə sabitlik və nizam-intizamın saxlanması məqsədi ilə Azərbaycan Demokratik Respublikası parlamentinin icazəsi ilə 1919-cu il 1 iyun tarixindən könüllü əsgərlər dəstəsi yaradılmışdır. Bu barədə Bakı şəhərinin komendantı general-mayor F.Vəzirovun 7 sentyabr 1919-cu il tarixli məlumatında bildirilmişdir. Dəstə Bakı şəhərinin 14 rayonunu: Sabunçu, Mərkəzi, Balaxanı, Zabrat, Suraxanı, Xil, Aşağı Bibiheybət, Yuxarı Bibiheybət, Qara şəhər, Ağ şəhər, Tağıyev fabrikanı, Binəqədi, Maştağa və Nardaranı əhatə edirdi. Dəstənin rəisi Yusif Ziya bəy Talıbzadə təyin edilmişdir. 1919-cu il 10 iyun tarixində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövlət Müdafiə Komitəsinin iclasında qərara alınmışdı ki, Bakı şəhəri və onun rayonlarının ərazisində yaşayan hərbi çağırış yaşına çatmış şəxslər üçün hazırlıq təşkil edilsin. Könüllü dəstələrin təşkili üzrə komissiyanın sədri Yusif Ziya bəy Talıbzadə (beş min rubl əmək haqqı verilməklə) təyin edilmişdir. 1920-ci il 27 mart tarixində yenə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövlət Müdafiə Komitəsinin qərarı əsasında Bakı təşkilatının Yardım alayının könüllü dəstələri Daxili İşlər Nazirliyinin sərəncamına verilmişdir (2, 10-11).

Belə bir məsul ictimai-siyasi və hərbi fəaliyyəti ilə yanaşı Y.Z.Talıbzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə nəşr edilən mətbuat orqanlarında da fəal iştirak edərək siyasətə, maarif-mədəniyyət mövzularına dair məqalələr də çap etdirmişdir (6, 51-52). O, həmin illərin dövrü mətbuatında, xüsusilə də “Müsavat” partiyasının orqanı olan “Azərbaycan” qəzetində mədəniyyətin müxtəlif problemlərinə dair müntəzəm çıxışlar edir. Bir müddət Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi həyatında qızgın fəaliyyət göstərir. “Azərbaycan” qəzetində dərc etdirdiyi “Müsavat qurultayında daxili siyasətimiz” (7), “Əkmək məsələsi” (8), “Qafqasiyaya bayram təbriki” (9), “Əfqanıstan” (10), və s. başlıqlı məqalələrindən aydın olur ki, Y.Z.Talıbzadə Azərbaycanla bu və ya digər şəkildə bağlantısı olan beynəlxalq hadisələrə də biganə qalmamış, milli hökumətin yanlış və qüsurlyu tədbir və icraatını tənqid etməkdən çəkinməmişdir.

Ümumilikdə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranışı ilə ədəbi-mədəni həyata sövqi-təbii canlanma, ilıq bir bahar nəsimi gətirdi. Uzun onilliklər Rusiya imperializminin boyunduruğu altında əzilən, alçaldılan insanlar taleyin qisməti ilə milli dövlətin təsisindən qürur hissi keçirir, fəxarət duyurdular. Dövlətçilik quruculuğu istiqamətində özünü bürüzə verən ən kiçik yeniliklər

cəmiyyətdə böyük maraq və məhəbbətlə qarşılanırdı. Ədəbiyyatda, sənətdə milli istiqlal ideyalarının, vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq mövzusunun tərənnümü ön plana keçirdi (11, 46-51).

Bu dövrdə Y.Z.Talibzadənin də vaxtaşırı yazılar dərc etdirdiyi “Azərbaycan” qəzeti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin rəsmi orqanı olaraq Gəncədə, sonralar isə Bakıda Azərbaycan və rus dillərində nəşr olunmuşdur.

Əgər əsrin ilk onilliyində Y.Z.Talibzadənin yazılarında dini mövzular əsas yer tuturdu, artıq o, Cümhuriyyət illərində daha çox hərbi-siyasi fəaliyyətə üstünlük verir. Halbuki bu dövrdə dini fəaliyyət üçün daha münasib şərait yaradılmışdı.

1921-ci ilin əvvəllərində Yusif Ziya Naxçıvana hərbi komissar təyin olunur. Fevral-mart aylarında ailəsi ilə birgə Naxçıvana köçür. Yeni hərbi komissar Naxçıvan torpağına göz dikən, ona əl uzadan daşnak silahlı dəstələrinə divan tutmaqla Naxçıvanda xeyli məşhurlaşır. Belə məlumatlar da var ki, hətta Naxçıvanda Yusif Ziya kəndi də olub. Y.Z.Talibzadə 1921-ci ilin fevral ayından 1922-ci ilin dekabrınadək Naxçıvanda hərbi komissar vəzifəsində çalışmışdır (2, 13).

Y.Z.Talibzadənin Naxçıvandakı fəaliyyətini təsdiqləyən və hərbi komissar kimi şücaətinə işıq salan bir sıra arxiv materialı vardır. Bunların bir hissəsi “Azərbaycan arxivi” jurnalının 1985-ci il, birinci sayında nəşr olunmuşdur (12, 32-49).

Naxçıvan MSSR-in yaradılmasının 60 illiyi münasibətilə tədqiqatçı Fəxrəddin Cəfərov tərəfindən təqdim edilən həmin arxiv materialı Y.Z.Talibzadənin Naxçıvandakı fəaliyyətini öyrənmək baxımından tutarlı mənbədir.

Naxçıvan torpaqlarına iddia ilə yanaşan, sərhədləri tez-tez pozan erməni millətçilərinə, daşnaklara qarşı sovet rəhbərliyinin liberal siyasəti ilə razılaşmayan Yusif Ziya Bakıya qayıdır, N.Nərimanovla görüşür, bu quruluşla uyğunlaşa bilmədiyini, sovetlərə qulluq etmək istəmədiyini bildirir. N.Nərimanov Sovet İttifaqı sərhədlərini tərk etmək üçün ona rəsmi sənəd verir. Yusif Ziya Azərbaycandakı fəaliyyətinə son qoyaraq, şəhidliklə başa çatan həyatına üstünlük verir. Yaxşı tanıdığı Ənvər Paşanın komandanlıq etdiyi, işğalçı Qızıl ordu ilə vuruşan, Orta Asiya xalqlarının müstəqilliyi uğrunda mübarizə apararlara qoşulmaqla bir daha milli simasını, ictimai-siyasi mövqeyini, əqidəsini ortaya qoyur (2, 13).

Burada Y.Z.Talibzadənin əqidə və xarakter bütövlüyü bir daha özünü göstərir və aydın olur ki, o, məhz siyasi-ideoloji narazılıqlar zəminində Naxçıvandan, sonda isə Azərbaycandan ayrılır. Akademik K.Talibzadə bu haqda yazır: “Naxçıvan torpağına iddia ilə yanaşan, tez-tez sərhədləri pozan erməni millətçilərinə, daşnak hərbi hissələrinə qarşı sovet rəhbərliyinin liberal siyasəti ilə razılaşmayan Yusif Ziya Bakıya qayıdır, Nəriman Nərimanovla görüşür, Sovetlərə qulluq etmək istəmədiyini, bu quruluşla uyğunlaşa bilmədiyini söyləyir. N.Nərimanov Sovet İttifaqı sərhədlərini tərk etmək üçün ona rəsmi sənəd verir” (13, 45). Beləliklə də Y.Ziya Azərbaycandakı fəaliyyətinə son

qoyaraq, şəhidliklə sonuclanan yeni mühacirət həyatına üstünlük verir.

Y.Z.Talıbzadənin Azərbaycanı tərk etmə səbəbləri içərisində ən mühümü, heç şübhəsiz, mövcud siyasi quruluşla, bolşeviklərin ideoloji təbliğatı arxasında gizlənmiş bəd niyyətləri, xalqımıza qarşı qərəzli münasibətləri ilə barışmazlıq idi. Onun məhz Türkünə, basmaçılar hərəkatına doğru üz tutmasının mahiyyətində isə, Balkan müharibəsində, I Cahan hərbində, Osmanlı Ordusunun Azərbaycan yürüşündə daima yan-yana olduğu ittihadçı arkadaşları və onların öndəri Ənvər Paşa ilə isti münasibətləri, onlarla əqidə, məfkurə birliyi, işğalçı bolşevik qüvvələrinə qarşı birgə mübarizə istəyi dururdu.

Vaxtilə, Balkan hərbində və I Cahan savaşında Osmanlı zabiti, Qafqaz İslam Ordusunda könüllülərdən ibarət alay komandiri, bolşevizm təbliğatının göz qamaşdırdığı ilk illərdə Naxçıvanın hərbi komissarı olmuş Y.Z.Talıbzadə Bakıdan Türkünə, yaxşı tanıdığı Ənvər Paşanın komandanlıq etdiyi, işğalçı Qızıl Ordu ilə vuruşan, Orta Asiya xalqlarının müstəqilliyi, azadlığı uğrunda mübarizə aparan basmaçılara qoşulmaqla bir daha ruhi-mənəvi, milli-dini simasını, ictimai-siyasi mövqeyini ortaya qoyur. Bolşevizm ideallarını belə hərbi komissarı olduğu xalqın milli mənaflarına tabe etdirməyə çalışan, hansı quruluşun əsgəri olmasının fərqi varmıdan qandan, gəndən, ilahidən gələn məslək və amal uğrunda çarpışan Y.Z.Talıbzadənin Türkünə basmaçılar hərəkatının fəallarından biri kimi qırmızı rus ordusuna qarşı vuruşması onun şəxsi mübarizlik keyfiyyətlərinin təcəssümüdür. Türk-islam birliyi uğrunda, ictimai idealı, əqidəsi, məfkurəsi naminə vuruşanlar üçün qəhrəmanlıq nümunəsi, mübarizə məktəbidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla Şaiqin Mənzil Muzeyinin arxivi, qovluq 4 (Kamal Talıbzadənin “Yusif Ziya Talıbzadə” başlıqlı məqaləsinin əlyazması).
2. Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Daxili Qoşunları. Bakı: Nurlan, 2007
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cildə. II c. Bakı: Lider, 2005
4. Talıbzadə A.Y. Türkiyə məktubları. “İqbal” qəz., Bakı, 1913-cü il, 4 yanvar, № 253; 10 yanvar, № 258; 23 yanvar, № 268; 25 yanvar, № 269; 28 yanvar, № 271; 30 iyun, № 390.
5. Qocatürk N. Naxçıvan ordusu ermənilərə hücumu hazırdır. “Ana vətən” qəz., 17-23 iyun 1998-ci il.
6. Mahmudova V.M. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasında islam tarixinin bədii inkiası (A.Y.Talıbzadənin “Xalid ibn Vəlid”, “Ərmənosə”, M.M.Axundovun “Səd ibn Vəqqas” əsərləri əsasında). Filologiya elm. nam. ... dis. avtoref. Bakı: AMEA, 1996
7. Talıbzadə Y.Z. Müsavat qurultayında daxili siyasətimiz. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 1919, № 343.
8. Talıbzadə Y.Z. Əkmək məsələsi. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 1919, № 326.
9. Talıbzadə Y.Z. Qafqasiyaya bayram təbriki. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 1919, № 369.
10. Talıbzadə Y.Z. Əfqanıstan. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 1919, № 350.
11. Rüstəmli A. Cəfər Cabbarlı Cümhuriyyət dönəmində // “Azərbaycan” jurnalı, 2008-ci il № 1, s. 46-51.
12. Naxçıvan MSSR-in yaradılmasının 60 illiyi münasibətilə. Naxçıvan İnkilab Komitəsinin iclas protokolları (Fəxrəddin Cəfərovun təqdimatında) // “Azərbaycan arxivi”, 1985, № 1. s. 32-49.

13. Talibzadə K.A., Axund Yusif Talibzadə / “Mədəniyyət dünyası”, II buraxılış. Bakı: ADMİU, 2001, s. 42-47

**ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БОРЬБЫ Ю.З.ТАЛИБЗАДЕ
ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ**

M.P.ASADOVA

РЕЗЮМЕ

Здесь исследуются основные направления национальной борьбы Ю.З. Талибзаде за независимость. Исследуется его деятельность в Южном Азербайджане в составе османского войска и в Кавказской Исламской Армии. Делается анализ его научно-культурного творчества в период Азербайджанской Демократической Республики.

Ключевые слова: независимость, борьба, Родина, исследование, литература, культура

**BASIC DIRECTIONS OF Y.Z.TALIBZADEH'S
NATIONAL STRUGGLE FOR INDEPENDENCE**

M.R.ASADOVA

SUMMARY

The article studies dominant tendencies of Y.Z.Talibzadeh's national struggle for independence. His activity in Southern Azerbaijan, in the Ottoman army and in the Caucasian Islamic army is described and his scientific-cultural creativity during the period of Azerbaijan Democratic Republic is analyzed.

Key words: independence, stuggle, motherland, investigation, literature, culture.